

Олена Золотарьова

ФОРМУЛА ЩАСЛИВОГО СМІХУ

«Юморина – национальный одесский праздник. Одесса – единственный город в мире, где 1 апреля официально объявлено нерабочим днем. Самым смешным аттракционом последней Юморины одесситами был безоговорочно признан «Казак Мамай на Гуморыни».

Валерий Смирнов. Большой полуТолковый словарь Одесского языка.

Нарешті, як свідчить зазначений в епіграфі свідок, українські мотиви долучилися до Одеської Гуморини. **Можливо, це мікро-крок до подолання прірви між культурними традиціями української нації та одеськими карнавальними символами.** Продовжуючи дослідження природи Одеського “гуморинного” карнавалу у контексті традиційних духовних цінностей нашого народу, ми не змінили своєї точки зору щодо комерціалізації та політизації карнавального руху, а також необхідності переносу його з дня Великого посту на іншу дату – Маслений тиждень, День міста тощо [3; 4; 6], хоча розуміємо малу ймовірність щось змінити у цих питаннях. Багаторічні дослідження “формули сміху”, зокрема в українській історії і в одеській традиції [3; 4; 5; 6], **дозволили звернути увагу на деякий феномен у сміховій культурі українців, який досі детально не проаналізований.**

Сміх українців, зафіксований в багатьох джерелах, – не злий, гумор тонкий, часто зустрічається самоіронія. Сміх цей знає межу, яку не можна переступити. Ці чесноти ставали доцільними і практично корисними на багатьох етапах нашої історії. Так, відомий лист запорожців турецькому султану навіть відіграв велику роль в історії інших народів. Вочевидь, найгіршими образливими словами у листі козаків були: “свиняча морда”, “собака”, “козолуп” та “плюгавче”.

Дозволимо собі нагадати цей текст: “Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ієрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам’янецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с..а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за теє ось куди нас...!” Хтось вважав, що листа надіслали Осману чи Мехмеду IV, а хтось – Ахмету III або Ахмету IV, що

підписав його “отаман Захарченко” чи “Іван Сірко”, але текст зберігся і свідчить про характер козацького гумору, про те, що так сміятися може тільки той нарід, що відчуває себе щасливим – за бідь-які зовнішні негаразди.

Цей неординарний текст набув популярності не лише серед українців, але й серед поляків, росіян, австрійців, болгар, молдаван, сербів, македонців, які боролися проти експансії Османської імперії. Маленький лист, наповнений гумором і сатирою, став справжньою секретною зброєю наших пращурів проти турецької загрози. На початку минулого століття історики дійшли висновку, що відомий лист запорожців є українським літературним витвором початку XVII століття [2, с. 276]. Одним з доказів цього, як ні парадоксально на перший погляд, є те, що дипломатичне листування козацьких керівників з володарями інших країн, в тому числі і з турецьким султанатом, що насправді існувало, мало інший характер і ніколи не порушувало тогочасного етикету звернення до особи такого рівня. Реальний лист 1674 року отамана Івана Сірка кримському ханові також був більш лояльним: “...Ваша Ханська Милість, послухавши дурної поради сумосбродного і позбавленого розуму цареградського візиря, а по нім і наказу Найяснішого і Найвельможнішого султана свого, почали з нами війну минулої зими... І так як ваші дії засмутили нас і завдали нам, Війську Запорозькому, досаду, то ми, за прикладом давніх наших пращурів і братів наших, вирішили постаратися за обіду і огорченіє воздати, і відомстити Вашій Ханській Милості і всьому Ханству рівним за рівне, але не тайно, як ви зробили, а відкрито, по-рицарськи...” [2, с. 279]. Тож, текст відрізняється від знаменитого листа турецькому султанові більшою поміркованістю. Але бачимо, що і у літературному творінні межу не перейдено.

Незважаючи на літературне походження, сміх творив дива: зазначене творіння використовувалося українськими козаками і під час облоги турками Кам’янка-Подільського у 1672 р., і під час походів османського війська на Чигирин у 1677 та 1678 роках. А у 1683 році німецькомовний варіант української пародії, надрукований окремою листівкою, став надзвичайно популярним серед захисників Відня і піднімав їм настрій та, можливо, мав вплив на перемогу європейської коаліції держав над турками в Австрії [2, с. 277].

Ілля Репін 14 років писав свою картину “Запорожці” і в одному з листів відмічав: “... Веселий народ. Чортячий народ!.. Ніхто на всьому світі не відчував так свободи, рівності і братерства” [2, с. 279]. Мабуть, саме такі риси свободи і братерства й спричиняли те почуття справжності буття, що зазвичай стає підґрунтям щастя. Тому й сміх в такого народу – незлий, веселий, щасливий, попри всі біди й випробовування, що припали на його долю.

Не всім народам, як свідчить історія, притаманні подібні якості у проявах сміхової культури. Маємо докази внутрішньої притаманності українцям почуття гумору в усі часи: це бачимо у І. Крип'якевича, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Д. Глібова, О. Вишні, С. Олійника [14]... В межах дослідження природи сміху ми вже детально аналізували традиції сміху та іронії в українській культурі; такі ж дослідження проводять Ю. І. Грибкова, Т. А. Зінов'єва, М. В. Кашуба та інші. Сміх, як чеснота і як злочин, проявляється навіть у релігійних відносинах [4; 7; 8]. В давніх українських рукописах знайдено несподівані гумористичні висловлювання переписувачів-ченців стосовно своєї тяжкої праці: “Радий заєць, як утече з сильця, – так і писець, коли скінчив останній рядок”; “Радується купець, як вернеться додому, а корабель, як прийде до тихої пристані, а віл, як визволиться з ярма, – так і писець, як закінчить книгу”; “Як радується жених невісті, так радується писець, як побачить останній лист” [9, с. 46]. Є й кумедні звернення до Бога та Святих: “О святі безмезники, Козмо й Дем’яне, поспішіть, щоб я скінчив!”; “О Господи, поможи, о Господи, поспіши, дрімота непоборна, в цім рядку я помилюся!” [9, с. 47].

Маємо зразки вісі “сміх-релігія” і в історії Київської Русі, і в історії запорізького козацтва, але ніколи в українців це не межувало з блюзнірством.

І навпаки, у релігійному житті Візантійської імперії, як свідчать джерела, у справах віри був і скептицизм, і пряме блюзнірство. Так, при дворі цесаря Михайла, за якого сталося перше хрещення киян, хрещення Аскольда, за словами візантійського хроніста Георгія Кедріна [10, с. 121], було “сонмище человек мерзких”, яке забавлялося блюзнірством. Так, одягнувши священницький одяг, наближені до царя пародіювали церковну службу. Іншим разом замість церковних співів здійснювали дикий концерт “посредством гуслей”.

Ця ж компанія, де старшим був якийсь Грілл з титулом “патріарху”, а дванадцять інших – “митрополити”, наповняла церковні чаші оцтом та гірчицею і, запросивши когось з відомих та поважних осіб, подавала замість причастя гірчицю як “тіло Христово”, а оцет – як “кров Христа”, “посмеиваяся тако пречистым тайнам Христовым” [10, с. 121].

Цей Грілл з самим імператором Михайлом (!) одного разу посміялися над імператрицею Феодорою, матір'ю Михайла. Грілл облачився в одяг патріарха Ігнатія й прикрив обличчя. Імператор запросив мати для прийняття благословення. Феодора пала долу, а “патріарх”, повернувшись до неї задом, “рыкнул своим афедроном”. Обидва негідники дуже сміялися [10, с. 121].

Великий князь Володимир, напевно, знав про такі випадки. Звичайно, й кадри грецького духовенства, надіслані до Києва, не всі були найкращі.

Але княгиня Ольга, її онук князь Володимир та їх нащадки, на щастя, не залишили нам подібних прикладів. Легка іронія Ольги, Володимира над дохристиянськими святинами, яку ми вже аналізували раніше [4], та й посмішка Нестора Літописця демонструють нам, українцям ХХІ століття, своєрідну природу сміху, іронії наших предків, яка часто зверталася на того, хто сміється, яка пародіювала дійсність, що не подобалася, і відкидала її то посмішкою, а то й сарказмом. Це посмішка над слабкістю людською, яку можна пробачити. Маємо свідчення про підтрунювання над персонажами билин, про балагурів-скоморохів, сатириків і гумористів Київської Русі, пізнішого періоду [9; 11; 14].

Український гумор відрізняє душевний гуманізм, християнське милосердя. При цьому не рідкість – осміяння основ свого ж буття. Сила сміху здавна допомагала нашому народові навіть у відповідальних справах.

Історія ж Московського царства знає інші загальновідомі приклади: блазнівське пародіювання чернецтва опричниками Івана Грозного; Петро І та його сподвижники відверто насміхалися над релігією, перемежали церковні титули русифікованим голландським зверненням “мин хер”... Не кажучи вже про виривання бороди, яку російський мужик сприймав як “подражание святителям” з православної іконографії, Петро І дозволяв собі небачене кощунство. (Автор наголошує, що тут не піддається сумніву велич культур народів світу, в тому числі чудової російської культури, а лише, в межах теми “сміх – релігія”, наводяться окремі зафіксовані приклади блюзнірського ставлення до Святого з боку владних осіб минулого.)

Так, під час очікування повернення сина Олексія, щоб почати над ним жорстокий процес, цар Петро планував “дурачества, непристойности и невыразимые профанации”. Наприклад, він розважався з Петром Івановичем Бутурліним, якому дав звання “архієпископ Петербурзький у епархії п’яниць, прожор та дурнів”. Сам Петро І обрав собі роль “протодиякона конклаву”, члени якого отримували свої виборчі записки з рук “княгині-ігумені”, цілуючи при цьому її груди. Записки ці були у вигляді яєць. “...Пропускаем неподдающиеся передаче подробности”, – пише автор [1, с. 236–237].

Через декілька місяців нещасний Олексій стогнав під батогом у допитній камері, а його батько тим часом пирував з новим “князем-папою, патріархом”, зі сценами гидкого розгулу: «Переполнив, наконец, себе желудок, патриарх облегчил его, обдав с высоты трона вонючей струей парики и одежды сидевших у подножия его стола, что доставило обществу громаднейшее удовольствие» [1, с. 237]. Чому ж подібних негараздів відносно української історії не зафіксовано у джерелах? Є впевненість, що їх практично не було.

Українцям притаманно і почуття гумору, і усталені традиції сміхової культури [4]. Але в основі її – ментальні особливості українців, серед яких: висока духовність, незвичайна співучість, велика терпимість, неагресивність. Це доводить й новітня історія країни: мирна – з усіх боків – і високодуховна Національна революція, яку ми поетично називаємо “Помаранчева”... Можливо, слід запровадити до наукового обігу і проаналізувати такі поняття, як **“рівень гумору”**, **“колір сміху”**, **“духовність сміху”**, **“неагресивний сміх”**, **“щасливий та нещасливий сміх”**, **“спадковість сміху”**?

Чому ж наш сміх помітно вирізняється серед інших? Маємо зробити припущення: мабуть, тому, що архетипи українців в основі своїй мають пам’ять про першу світову цивілізацію Аратти – Трипілля – колиску індоєвропейців – на наших теренах; що саме в нас тече кров індоєвропейського народу, який став основою багатьох етносів світу. На відміну від інших етносів, українці, в основі своїй, завжди жили на своїй землі, їх місцеві корні сягають мізинської археологічної культури 23–15-тисячолітньої давнини (див.: [12; 16]).

У 1870 році одеський філолог Михайло Красуський в журналі “Индоевропа” в статті “Древность малороссийского языка” зазначив, що “малоросійська мова не лише найстаріша за всі слов’янські, не виключаючи так звані старослов’янські, але й від санскритської, грецької, латинської та інших арійських” [15, с. 22]. Німецький мовознавець та філософ В. фон Гумбольдт зазначав, що мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова. Саме в мові акумулюється духовна енергія народу. Вона є головною ознакою і символом нації, її генетичним кодом, котрий поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності [15, с. 45]. Тому сьогодні складний процес відродження поваги до найдавнішої мови у світі є важливим чинником сформованості нації, впевненості української держави у майбутньому щасливому житті. На жаль, не всі це розуміють...

І мова, і культура будь-якого народу є своєрідною та неповторною. “У певному сенсі українська культура є позаісторичною, оскільки уроки історії, як свідчать сьогоднішні реалії, мало змінюють українську ментальність. З самого початку вона заявляє про самоцінність людського життя, говорить про права людини на автономність та самовизначення у світі...” [15, с. 45]. Безумовно, це відбилося і у проявах сміхової культури українців.

Нашим пращурам притаманно було почуття зв’язку з Космосом, сила самопожертви заради ближнього, як це доводить образ Коляди-Маслени. На території сучасної України, коло міста Мелітополь, є курган Кам’яна Могила, чий найстаріший у світі літопис поклав початок земної цивілізації (див.: [12; 13; 16]). Це навіть складно усвідомити, але воно не могло не

позначитися на культурі і традиціях народу, що споконвіку жив на цій давній землі. І тому, можливо, Одеський карнавал, розвиваючись разом з державою, має потужні потенції щодо поступової гармонізації карнавальних символів з традиційними сміховими тенденціями титульного етносу.

Думаємо, **зазначені особливості сміхової культури українців зумовлені їх архетипічною ментальністю, на якій фундується традиційні духовні цінності.** І це притаманно не лише етнічним українцям, але й будь-якій особі, яка сприйняла цю формулу щастя – бути щасливим через несення в собі цих архетипів. Безумовно, це ж стосується і інших народів.

І тут виникає несподіваний, на перший погляд, евристичний **висновок:** якщо людина, яка народилася на своїй землі або яка багато років мешкає у державі, прийняла основні традиційні духовні цінності титульної, державостворюючої нації, тільки тоді вона має шанс бути щасливою. ***Бо сприйняття цих цінностей породжує любов до своєї землі, високу духовність, необхідність радити лише “потрібному” – за Конфуцієм, почуття комфорту, захищеності та задоволення, що сприяє щастю.*** Безумовно, ця формула має рацію лише за умов незалежності своєї держави.

Неприйняття ментальних особливостей і цінностей корінного етносу призводить до криваво-вогняних подій на кшталт недавнього арабського бунту у Франції, протистоянь у Австралії, “п’ятих колон”, ворожих до всього національного у державі, де Бог судив їм жити, відчуття себе “іноземцем у своїй державі”. І головне – ці люди нещасливі. Якщо є здоров’я, робота, родина, але при цьому людина вічно не задоволена своєю країною, не знає, не любить і не шанує мову, історію і культуру державостворюючої нації, вона, як свідчить практика, *може сміятися* (і часто сміється саме над мовою і культурою титульного етносу, не знаючи і не розуміючи їх!), але *не може почувати повноту щастя!*

Напряв цієї розвідки не дозволяє вийти за межі аналізу **щасливого сміху.** Але можна й у рамках цієї статті спробувати зробити висновок, що **формула щастя** включає любов до своєї землі і повагу до історії, культури і духовних цінностей не тільки свого а й титульного етносу, з яким поруч судилося жити. І тоді сміх буде виявляти всю глибину цього щасливого буття, долаючи всі біди й негаразди.

1. Валишевский К. Пётр Великий. Кн. 3. Дело.– М.: СП «ИКПА», 1990.
2. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Кліо.– К.: Наукова думка, 2004.– С. 276–279.
3. Золотарева Е. Одесский карнавал в русле современных тенденций карнавального движения // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії

- та філології.– Вип.7. Людина на межі смішного і серйозного.– Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2005.– С. 221–231.
4. Золотарева Е. Одесский карнавал и традиционные духовные ценности // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології.– Вип. 5. Логос і праксис сміху.– Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2004.– С. 243–255.
  5. Золотарева Е. О природе «одесского смеха» // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології.– Вип 2. Про природу сміху.– Одеса: Студія «Негоціант», 2002.– С. 187–191.
  6. Золотарева Е. Проблемы коммерциализации «одесского смеха» // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології.– Вип. 3. Гносеологічні й антропологічні виміри сміху.– Одеса: Студія “Негоціант”, 2003.– С. 186–191.
  7. Золотарева Е. Смех как добродетель и как преступление // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології.– Вип 1. Людина у світі сміху.– Одеса: Студія «Негоціант», 2002.– С. 27–33.
  8. Золотарева Е. Языческая смеховая культура и христианство как истоки современного массового празднества // О природе смеха: материалы круглого стола.– Одесса: Студия «Негоциант», 2000.– С. 10–13.
  9. Історія української культури / За заг. ред. Івана Крип'якевича.– К.: Либідь, 1994.
  10. Как была крещена Русь.– 2-е изд.– М.: Политиздат, 1989.
  11. Лихачев Д. С., Панченко А. М., Понырко Н. В. Смех в Древней Руси.– Л., 1984.
  12. Трубачев О. Н. Indoarika в Северном Причерноморье.– М., 1999.
  13. Тулаев П. В. Венеты: Предки славян.– М., 2000.
  14. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Кн. 4.– К.: Рось, 1995.
  15. Універсальні виміри української культури.– Одеса: Друк, 2000.
  16. Шилов Ю. А. Истоки славянской цивилизации.– К.: МАУП, 2004.